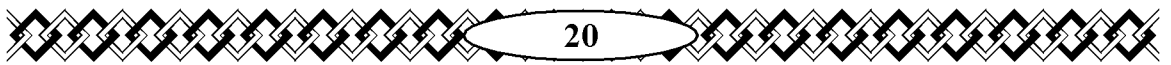


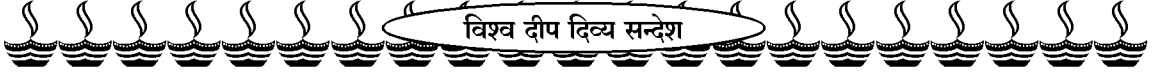
विश्व दीप दिव्य सन्देश

## स्वरवर्णाः

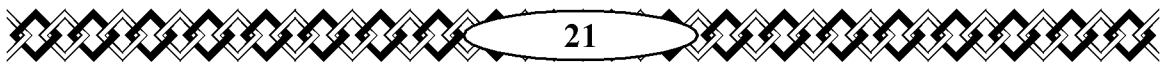
डॉ. सुरेन्द्र कुमार शर्मा

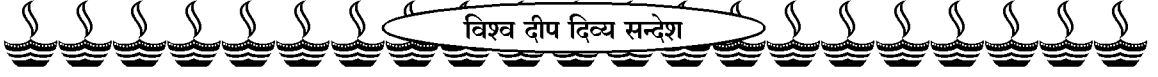
भाषारम्भो हि वर्णेभ्यो भाषा वाक्यात्मिका मता।  
वाक्यस्य चरमः खण्डो वर्ण इत्यभिधीयते॥1॥  
स्वरव्यञ्जनभेदेन वर्णो वै कथितो द्विधा।  
स्वरा अ इ उ इत्याद्याः कचाद्या व्यञ्जनानि च॥2॥  
स्वरा एव तु विख्याता अच इत्यपि नामतः।  
व्यञ्जनानि च ख्यातानि हल इत्यभिधानतः॥3॥  
तेषामच् हल् इति संज्ञा प्रत्याहारविधानतः।  
अचि सर्वे स्वरा एवं व्यञ्जनानि हलि स्थिताः॥4॥  
वर्णान्तरं श्रयन्ते नो स्वयमेव रवन्ति च।  
तस्मात्ते 'स्वर' संख्याता अ इ उ ऋ स्वरा यथा॥5॥  
स्वरसाहाय्यमादाय शक्यन्ते गदितुं तु ये।  
ते वर्णा व्यञ्जनानि स्युस्तद्यथा क च ट तकपाः॥6॥  
व्यञ्जानान्ते स्वरो वा स्याद् यथा हि क च ट इति।  
अथवा व्यञ्जनात् पूर्वं स्वरः स्याच्च अक् अण् यथा॥7॥  
अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ एते नवधा स्वराः।  
आद्या प स्वराः शुद्धाः संयुक्तास्त्वपरे मताः॥8॥  
अ+इ संयोगत ए स्यात् अ+ए संयोगस्तु ऐ।  
अ उ संयोगत ओ स्यात् अ ओ संयोगतस्तु औ॥9॥  
अचः अण अकश्चैव इकश्च उक एव च।  
इचः एङो च एचश्च ऐचो च लघुसंज्ञया॥10॥  
स्वराणां पाणिनिः शास्त्रे निर्देशं कृतवान् स्वयम्।  
तथात्वे नैव चास्माभिः कर्तव्या स्वरसूचना॥11॥





अचः सर्वे स्वरा वाच्या अ इ उ ऋ लृ इत्यकः।  
इ उ ऋ लृ इकः प्रोक्ता उकश्च उ ऋ लृ इति॥12॥  
ए ओ इत्युभकावेडो ऐचो ऐ औ इति द्वयम्।  
एचः ए ओ च ऐ औ च अ इ उ त्रितयम् अणः॥13॥  
उच्चारणप्रभेदेन भेदकत्वं गतास्त्वमे।  
स्वरास्त्रिधा त्रिधा प्रायो ह्रस्वा दीर्घाःप्लुताश्च ते॥14॥  
एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।  
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं त्वर्धमात्रकम्॥15॥  
अकारोच्चारणे यावान् कालो मात्रा तु सा मता।  
मात्रानुसारतो ज्ञेया ह्रस्वा दीर्घाः प्लुताः स्वराः॥16॥  
अ इ उ ऋ स्वरा एते ह्रस्वा दीर्घाः प्लुता अपि।  
ए ओ ऐ औ तु चत्वारो नैव ह्रस्वा इमे मताः॥17॥  
लृवर्णस्य विषये तु नियमो भिन्न एव हि।  
लृकारो नैव दीर्घः स्यात् स ह्रस्वः प्लुत एव वा॥18॥  
ह्रस्वदीर्घप्लुताश्चापि प्रत्येकं त्रिविधा मताः।  
उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्चेति भेदतः॥19॥  
स्वस्वस्थानेषूर्ध्वभागे जातश्चोदात्तकस्स्वरः।  
अधोभागे तु निष्पन्नः सोऽनुदात्त उदीर्यते॥20॥  
स्वस्थानं सर्वभागेन पूर्यन् जायते तु यः।  
स स्वरः स्वरितो ज्ञेयो व्यवस्थेयं हि भाषिता॥21॥  
ह्रस्वदीर्घप्लुतानां हि तदित्थं त्रिविधत्वतः।  
अ इ उ ऋ स्वरा एते प्रत्येकं नवधा स्थिताः॥22॥  
तेषां नवानां प्रत्येकं द्विधा भेदो भवेत्(पुनः)।  
तत्रानुनासिकस्त्वेकः परश्चाननुनासिकः॥23॥  
मुखघ्राणोभयाभ्यां हि वर्ण उच्चार्यते तु यः।  
यथा हि अ म ङ ण न इत्येते ह्यनुनासिकाः॥24॥





केवलं च मुखेनैव वर्ण उच्चार्यते तु यः।  
स्वरो वा व्यञ्जनं वा स भवेदननुनासिकः॥25॥  
अ इ उ ऋ नवात्मानो ये पूर्वं प्रतिपादिताः।  
तेषामुक्तद्विधाभेदात् सर्वेऽष्टादशतां गताः॥26॥  
लृवर्णः षड्विधोऽप्येवं द्विधा द्वादशधा भवेत्।  
ए ओ ऐ औ च चत्वारो ये षट् षट् द्वादशापि ते॥27॥  
भेदोपभेदतस्त्वेवं ये ये यावद्विधा स्वराः।  
परस्परं सवर्णास्ते मन्यन्ते सकला अपि॥28॥  
मुखे स्थानं प्रयत्नश्च समानं स्याद् ययोर्द्वयोः।  
परस्परं सवर्णत्वं मान्यं ज्ञेयं तयोर्द्वयोः॥29॥  
अइउण् सूत्रमारभ्य ऐ ओ च् सूत्रान्तमागताः।  
ये वै नव स्वरास्तेषां सवर्णा अपि तद्गताः॥30॥  
अतश्च अण् अच् इत्यादि संज्ञाभिः केवलं न ते।  
किन्तु तेषां सवर्णाश्च ग्राह्या दीर्घप्लुता अपि॥31॥  
अत एव चतुःसूत्र्यां निर्दिष्टेषु स्वरेष्विह।  
तत्तदीयसवर्णानाम् अन्येषां नाम न स्थितम्॥32॥

प्राचार्यचरः,  
श्री दादू आचार्य संस्कृत महाविद्यालय, जयपुर